

Plan Kamieńca Podolskiego z 1793 roku przechowywany w Rosyjskim Państwowym Wojennym Archiwum Historycznym w Moskwie

Leszek Opyrchał

<https://orcid.org/0000-0001-7585-843X>
Wojskowa Akademia Techniczna w Warszawie

Rusłan Nahnybida

<https://orcid.org/0000-0002-7779-9362>
Państwowy Rezerwat Historyczno-Architektoniczny „Kamieniec”

Olga Płamienicka

Kijów

Zarys treści: W artykule szczegółowo omówiono plan twierdzy Kamieniec Podolski Józefa Ekerta z 1793 r., znajdujący się w Rosyjskim Państwowym Wojennym Archiwum Historycznym w Moskwie. W celu ustalenia daty jego powstania porównano go z planami Jana Schüllera z 1773 r. oraz Dementija Mieleśczenkowa z 1797 r. Wykazano, że choć plany Ekerta i Schüllera zostały wykonane na kanwie „Dużego Panu Kamieńca Podolskiego” z jedynie niewielkimi zmianami w strukturach obronnych twierdzy, to plan Ekerta przedstawia nieco wcześniejszą wersję umocnień. Plan ten umożliwia ustalenie pierwotnej, niezrealizowanej koncepcji położenia koszar kamienieckich Stanisława Zawadzkiego.

Słowa kluczowe: Kamieniec Podolski, osiemnastowieczne plany miasta, fortyfikacje, Józef Ekert

Wstęp

Kamieniec Podolski to najważniejsza twierdza południowych rubieży Rzeczypospolitej. Oślaniała je skutecznie od XV do XVII w., kiedy to w 1672 r. została pozbawiona obrońców i łatwo zdobyta przez wojska tureckie. Polacy odzyskali ją w 1699 r. na mocy pokoju karłowickiego i w XVIII w. zaczęli modernizowali. W czasie drugiego rozbioru, 2 maja (21 kwietnia) 1793 r. roku komendant Antoni

Abstract: This article thoroughly discusses the 1793 plan of the fortress of Kamenets Podolskiy by Joseph Ekert, kept in the Russian State Military-Historical Archives in Moscow. To determine when it was made, Ekert's plan was compared with the plans by Jan Schüller of 1773 and Dementiy Meleshchenkov of 1797. It is shown that Ekert's and Schüller's plans were based on the 'Large Plan of Kamenets Podolskiy', with only slight changes to the fortress defence structures, and that it is Ekert's plan that presents a slightly earlier version of the fortifications. Ekert's plan makes it possible to establish the original, unrealised concept of the Kamenec barracks location as designed by Stanisław Zawadzki.

Keywords: Kamenets Podolskiy, 18th-century town plans, fortifications, Józef Ekert

Złotnicki, bez podjęcia próby obrony poddał twierdzę wojskom rosyjskim gen. Wilhelma Derfeldena, mimo że otrzymał od hetmana Seweryna Rzewuskiego rozkaz obrony Kamieńca za wszelką cenę¹.

¹ R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, Kraków 2008, s. 586. Nie sposób oprzeć się wrażeniu, że jeden z głównych przywódców konfederacji targowickiej – hetman Seweryn Rzewuski – nie był świadom konsekwencji politycznej awantury, której był współautorem. Z jednej strony, militarna siła konfederacji była oparta na wsparciu carycy Katarzyny II i jej potężnej armii, o czym Rzewuski

Ponieważ na przełomie XVIII i XIX w. Rosja toczyła wojnę z Imperium Osmańskim, jej władze były bardzo zainteresowane utrzymaniem tego ważnego punktu strategicznego. W tym celu inżynierowie rosyjscy bezwzględnie musieli posiadać dokładny plan umocnień twierdzy kamienieckiej, aby mogli wykonać projekty jej remontu lub rozbudowy. Prace w tym kierunku prowadzono w latach 1797–1812, o czym świadczy zbiór kilkudziesięciu planów Kamieńca Podolskiego, które pozostają w zbiorach Rosyjskiego Państwowego Wojennego Archiwum Historycznego (Российский государственный военно-исторический архив, RGWIA) w Moskwie². Umocnienia Kamieńca były modernizowane przez Rosję do 1812 r., czyli do chwili, gdy ukazem cara Aleksandra I przestał być twierdzą.

Chronologicznie pierwszym planem wykonanym po przejściu Kamieńca Podolskiego przez Rosję jest ten omawiany poniżej³. Na frontowej stronie nie ma umieszczonej daty, być może znajduje się ona po stronie odwrotnej, podobnie jak ma to miejsce na planie Jana Schüllera⁴. Datę jego powstania przyjęto za katalogiem RGWIA na 1793 r. Jak wynika z treści legendy, został wykonany na podstawie wcześniejszego planu, będącego w posiadaniu Józefa Ekerta, dlatego, aby zachować już przyjęte nazewnictwo, będzie nazywany

doskonale wiedział, z drugiej strony wydał on rozkaz obrony Kamieńca Podolskiego przed tą armią. Wygląda na to, że opamiętanie przyszło na hetmana zbyt późno.

² Do 1995 r. część dokumentów dotyczących kamienieckiej twierdzy, w tym dwa plany Dementija Mieleśczenkowa z 1797 r. przechowywane były w Rosyjskim Państwowym Archiwum Floty Wojennej (Российский государственный архив военно-морского флота) w Petersburgu, O. Пламеницька, *Castrum Camenecensis. Фортця Кам'янець, Кам'янець-Подільський* 2012. W 2020 r. otrzymano stamtąd informacje, że wszystkie dokumenty dotyczące Kamieńca Podolskiego zostały przeniesione w 1995 r. do RGWIA w Moskwie.

³ Z okresu, gdy Kamieniec Podolski był rosyjską twierdzą, zachowało się co najmniej 37 planów, L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany i ryciny twierdzy Kamieniec Podolski*, Warszawa 2019.

⁴ R. Król-Mazur, *Prace fortyfikacyjne i remontowe w Kamieńcu Podolskim w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 8 (59), 2007, 4 (219), s. 18 przyp. 112.

planem Ekerta⁵. Nazwisko kopisty nie jest podane. Jak zostanie dalej wykazane, Józef Ekert był tylko posiadaczem, a nie autorem planu. Jeżeli rzeczywiście wykonano go w 1793 r., to stanowi doskonale źródło kartograficzne do ustalenia, w jakim stanie rozbudowy i przebudowy umocnień twierdza została przejęta przez Rosję w maju tego roku. O tej dacie postania omawianej tutaj kopii świadczy zwłaszcza legenda napisana w języku rosyjskim, jednak wcale nie jest oczywiste, czy odwzorowany stan umocnień również odnosi się do tego czasu, Już okresie Sejmu Wielkiego trwały intensywne roboty modernizacyjne przy kamienieckich fortyfikacjach⁶.

Plan był już analizowany i publikowany⁷, jednakże wydaje się zasadne ponowne jego omówienie ze względu na wiele nowych ustaleń, jak autorstwo planu wyściowego, treść rosyjskojęzycznej legendy, porównanie umocnień do tych zaznaczonych na planach o znanej dacie powstania – Jana Schüllera z 1773 r. oraz Dementija Mieleśczenkowa z 1797 r., a także prezentacja pierwotnego kształtu i położenia koszar kamienieckich projektu Stanisława Zawadzkiego⁸.

⁵ Pierwotnie to nazwisko zostało odczytane jako „Epart”, tamże, s. 116–117. Na inną możliwość odczytania – Ekart – wskazuje Marta Wiraszka, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2008, s. 86. Józef Ekert (Eckiert, d'Eckiert) – data narodzin i śmierci nieznana – od 20 marca 1780 r. służył w artylerii koronnej jako kapral. 30 grudnia 1790 r. został mianowany porucznikiem. W sierpniu 1791 r., razem z innymi inżynierami Korpusu Inżynierów Koronnych wizytował twierdzę kamieniecką i opracowywał plany jej remontu. Następnie pracował w Kamieńcu Podolskim przy umocnieniach twierdzy. W 1973 r. przeszedł do służby carskiej i pozostał w zajętej przez Rosjan twierdzy, M. Machynia, Cz. Szrednicki, *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794. Spisy, cz. 2: Artyleria i wojska inżynieryjne*, Kraków 1999, s. 78; Ł. Cholewiński, *Twierdza Kamieniec Podolski w latach 1788–1793*, w: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytniej sztuki wojskowej*, t. 2, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018, s. 224.

⁶ Ł. Cholewiński, *Twierdza Kamieniec Podolski*, s. 219–258.

⁷ L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany*.

⁸ Stanisław Zawadzki, urodzony w 1743 r. w województwie wileńskim, zmarł 19 października 1810 r. w Warszawie. W latach 1769–1776 studiował w rzymskiej Akademii św. Łukasza, w której później został profesorem. Już podczas studiów był laureatem konkursu klementyńskiego.

Plan Ekerta z 1793 r.

Plan Ekerta (ryc. 1) jest przechowywany jest w RGWIA pod sygnaturą ф. 349, оп. 17, д. 597⁹. Został wykreślony w orientacji wschodniej, jego wymiary to 940 × 1110 mm¹⁰, zaznaczono na nim różę wiatrów oraz podziałkę liniową w „łokciach polskich”¹¹: 400 łokci = 9,0 cm, co daje skalę 1:2650. W dolnej części rysunku, pod planem twierdzy zamieszczono cztery przekroje przez jar Smotrycza wraz z zastosowaną podziałką liniową 300 łokci = 10,4 cm co daje skalę 1:1720. Według danych katalogowych archiwum plan został wykonany w 1793 r., choć na nim samym data nie jest uwidoczniiona. W lewym górnym narożniku, w ramce nad kartuszem umieszczony został tytuł: „Планъ Крѣпости Каменца Подольскаго съ близъ лежащую ситуациєю” (Plan twierdzy Kamieniec Podolski z najbliższym otoczeniem). W samym kartuszu umieszczona jest następująca legenda:

Изъяснение Литерами – znaczne liter

- A. Кронверкъ – hornwerk
- B. Каменной Замокъ – zamek murowany
- C. Батарей Святого Иосифа – Bateria św. Józefa

Za projekt fasady kościoła Santa Maria sopra Minerva otrzymał II nagrodę II klasy. Prawdopodobnie zaraz po powrocie do Polski wstąpił do wojska, gdzie powierzono mu stanowisko profesora w korpusie kadetów. 30 maja 1777 r. otrzymał stopień majora, a 4 grudnia 1789 r. podpułkownika. W tym samym roku został komendantem inżynierów koronnych. Uczestniczył w powstaniu kościuszkowskim, ale był nieufnie traktowany za rzekome sprzyjanie Rosjanom. Odszedł z wojska 5 stycznia 1795 r. w randze generała majora. Oprócz koszarów kamienieckich jego ważniejsze projekty to: sala balowa w zamku warszawskim, przebudowa klasztoru Jezuitów w Płocku, kościół w Krzyżanowicach, koszary w Warszawie i Ujazdowie. W 1794 r. opracował projekt obrony Warszawy, R.H. Bochenek, *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa 1980 s. 283; S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 34–342; I. Malinowska, *Stanisław Zawadzki 1743–1806*, Warszawa 1953; M. Machynia, Cz. Srzednicki, *Oficerowie wojska koronnego*, cz. 2, s. 74, 83.

⁹ W RGWIA Kamieńcowi Podolskiemu poświęcony jest osobny zespół – ф. 349. Niestety opisy zasobu nie są znane.

¹⁰ Data i wymiary za katalogiem RGWIA.

¹¹ Chodzi zapewne o łokcie warszawskie zwane też staropolskimi, D. Fenna, *Jednostki miar. Leksykon*, Warszawa 2004, s. 160. 1 łokieć wynosi 59,55 cm.

- D. Батарей Святого Казимира – Bateria św. Kazimierza
- E. Башня Янычарская – Baszta Janczarska
- F. Башня Дворянская – Baszta Szlachecka
- G. Батарей над Галълерей – bateria nad galerią
- H. Батарей надъ Королевскими воротами – bateria nad Bramą Królewską
- I. Колодезь – studnia
- K. Новая батарея – nowa bateria
- L. Лаборатория – laboratorium
- M. Колодезь надъ берегомъ реки Смотричь – studnia nad brzegiem Smotrycza
- N. Батарей Святого Урса – Bateria św. Ursusa (św Urszuli)
- O. Новая каменная стена – nowa kamienna ściana
- P. Батарей Святого Станислава – Bateria św. Stanisława
- Q. Батарей называемая нисший рондель – Bateria zwana Niższym Rondlem
- R. Батарей называемая Альтанга – bateria o nazwie Altanga (na planie Schüllera jest to Bateria św. Marcina)
- S. Батарей святого Мартина – Bateria św. Marcina (na planie Schüllera jest to Bateria św. Michała)
- T. Батарей святыя Терезии – Bateria Świętej Trójcy
- V. Великой рондель – wielki rondel
- W. Арсеналь – arsenał
- X. Башня называемая Цахарнова – Baszta Zacharzewska
- Y. Башня де нотре Даме – Bateria Najświętszej Marii Panny
- Z. Башня Батори – Baszta Watorego
  - a. Лесной Магазиень – magazyn leśny
  - в. Пороховые Магазиены – magazyn prochowy
  - с. Башня съ Есными Припасами – wieża do przechowywania zapasów żywności
- d. Батарей святого Иоанна – Bateria św. Jana
- e. Батарей называемая фрицовска – Bateria o nazwie „fricowska” (na planie Schüllera jest to Bateria św. Alojzego)

Ryc. 1. Plan Ekerta.

Źródło: RGWIA, sygn. ф. 349, on. 17, д. 597

f. Батарея святого Николая – Bateria św. Mikołaja g. Батарея называемая зеленой рондель – bateria nazwana zielonym rondlem h. Россійские ворота – Brama Rosyjska i. Польские ворота – Brama Polska 1. Соборная Церковь – katedra 2. Церковь святыя Екатерины назначена была провиантским магазейномъ – Kościół św. Katarzyny został przekształcony na magazyn żywności 3. Церковь Монастырь францисканской весьма способной къ казармамъ – Kościół klasztoru franciszkanów, nadaje się jako koszary	4. Церковь кармелитская – Kościół Karmelitów 5. Церковь Езуитская назначена была подъ арсеналь имевъ подъ собой погреба со весьма надежными сводами, в коихъ ныне хранится ссамое большое количество пороха – Kościół Jezuitów, który z powodu posiadania piwnicy z bardzo niezawodnymi pomieszczeniami został zamieniony na arsenał, w którym obecnie przechowywana jest największa ilość prochu 6. Церковь благочестивая – Kościół Dominikanek

7. Церковь тринитарская – Kościół Trynitarski
8. Церковь доминиканская – Kościół Dominikanów
9. Церковь святого Георгия – Kościół św. Jerzego
10. Церковь Армянская – Kościół Ormiański
11. Церковь Базилианская – Kościół Wazylianów
12. Высокая каменная толстая стена построена турками для коммуникации къ городу – Wysoka, gruba, ściana kamienna wybudowana przez Turków w celu komunikacji z miastem
13. Вновь построенные каменные казармы со сводами на 1000 чѣловекъ – Nowo wybudowane kamienne koszary dla 1000 osób
14. Мельницы – Młyny

W prawym dolnym rogu znajdujemy informację o autorze planu: „Скопированъ съ Сочиненія находящагося въ Каменцѣ Подольскомъ тамошнего Инженера Порутчика Екарта” (Skopiowane z opracowania inżyniera-porucznika Ekarta przebywającego w Kamieńcu Podolskim). Nazwisko kopisty nie jest podane.

Materiał porównawczy – plany Jana Schüllera i Dementija Mieszczenkowa

Zastosowanie skali w „łokciach polskich” sugeruje, że autorem pierwowzoru planu był Polak, bowiem w tym okresie w Rosji podstawową jednostką długości był szeń. Rysunek został wykonany starannie i w dużej skali. Zawiera cztery przekroje. Sporządzenie tak doskonałego planu od początku, łącznie z pomiarami terenu, w ciągu nieco ponad pół roku, jakie minęło od zajęcia Kamieńca przez wojska rosyjskie do końca 1793 r., raczej nie było możliwe. Samo ręczne kopiowanie istniejącego wzorca było już bardzo pracochłonne. Pierwowzorem prezentowanego planu Ekerta był przechowywany w RGWIA pod sygnaturą ф. 349, оп. 17, д. 598, narysowany w 1773 r. plan Jana

Schüllera¹², który został już opublikowany przez Olgę Płamienicką, Renatę Król-Mazur oraz Leszka Opyrchala¹³. Ma on zbliżone wymiary (1000 × 1134 mm¹⁴) do planu Ekerta i zawiera te same przekroje. Obydwa niewiele różnią się szczegółami. Pierworysem obu planów był anonimowy i niedatowany „Duży plan Kamieńca Podolskiego”, przechowywany w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie (sygnatura 2399_folio_BCZK¹⁵). Nazwę „Duży” nadał Tadeusz Nowak, który autorstwo tegoż planu także przypisuje Janowi Schüllerowi¹⁶. „Duży plan” ma nieco większe wymiary od wyżej omawianych: 1505 × 1670 mm, 1570 × 1740 mm (arkusz). Nad „Dużym planem” pracowało prawdopodobnie wielu autorów, gdyż legenda pisana jest co najmniej trzema różnymi charakterami pisma.

Drugi z planów, który posłużył do porównania kształtu budowli obronnych, to nieznanymi bliżej polskim badaczom, reprodukowany przez Olgę Płamienicką plan Dementija Mieszczenkowa z 1797 r.¹⁷ Obecnie znajduje się w RGWIA w Moskwie, do 1995 r. był przechowywany w Rosyjskim Państwowym Archiwum Floty Wojennej w Petersburgu (sygnatura: РГАВМФ ф. 3, оп. 24, сп. 41, арк. 11). Aktualna sygnatura i wymiary planu Mieszczenkowa nie są znane. Został

¹² Jan Schüller urodził się w Warszawie pomiędzy 1746 a 1749 r., początkowo służył w armii saskiej. 12 kwietnia 1765 r. wstąpił do Korpusu Artylerii Koronnej. Został mianowany na porucznika 8 marca 1772 r., kapitanem 26 kwietnia 1775 r., a pułkownikiem 30 stycznia 1790 r. Od 1 grudnia 1789 r. był dyrektorem szkoły artylerii w Warszawie. Data śmierci nie jest znana, J. Gdański i in., *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794. Spisy, cz. 4: Formacje Targowicy, szkolnictwo wojskowe, varia, uzupełnienia*, Kraków 2003, s. 89; M. Machynia, Cz. Szrednicki, *Oficerowie wojska koronnego, cz. 2*, s. 61.

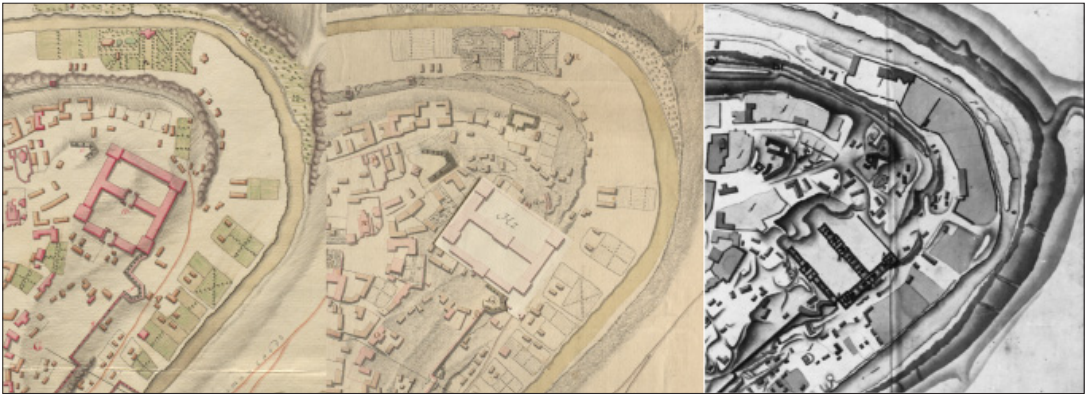
¹³ O. Пламеницька, *Castrum Camenecensis*, il. 393, s. 490–491; R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji*, s. 128–129; L. Opyrchal, *Rękopiśmienne plany*, s. 107–109.

¹⁴ Za katalogiem RGWIA.

¹⁵ Stara sygnatura: 122/76.

¹⁶ T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 19, 1973, s. 140–186.

¹⁷ O. Пламеницька, *Castrum Camenecensis*, il. 405, s. 508–509; także L. Opyrchal, *Rękopiśmienne plany*, rys. 86, s. 190–191.

Ryc. 2. Kolejna wersja koszarów kamienieckich na planach, od lewej: plan Ekerta – projektowana wersja pięcioskrzydłowa, plan Schüllera – budowana czteroskrzydłowa wersja, plan Mieleśczenkowa – wersja zbudowana, trójskrzydłowa, stan z 1797 r.

wykreślony w orientacji wschodniej, a jako jednostkę długości przyjęto stopę¹⁸. Na planie umieszczono datę: 22 września 1797 r.

Datowanie planu Ekerta

Jak wspomiano, choć plan Ekerta został skopiowany w 1793 r., nie oznacza to, że przedstawia on stan zabudowy miasta i twierdzy z tego roku. O tym, że jego pierwowzór został wykonany znacznie wcześniej świadczą następujące szczegóły:

1. Położenie i kształt koszarów kamienieckich projektowanych przez Stanisława Zawadzkiego. Na planie Ekerta koszary pokazane są jako budowla pięcioskrzydłowa z dwoma dziedzińcami. W rzeczywistości budowla została zlokalizowana w innym miejscu i aby nie zająć drogi wjazdowej do miasta, jedno skrzydło zastąpiono murem widocznym na dole planu Jana Schüllera. Koszary kamienieckie nigdy nie zostały dokończone, co wyraźnie jest zaznaczone na planie Mieleśczenkowa (ryc. 2). Można zatem twierdzić, że rysunek koszarów na planie Ekerta powstał na etapie ich projektowania, czyli w 1782 r. Wtedy to Zawadzki jechał do Kamieńca Podolskiego, aby znaleźć teren, na którym dałoby się

wybudować zaprojektowane przez niego koszary (zamierzał dopasować teren do budowli!)¹⁹. Wynikiem wizji lokalnej były trzy plany z możliwymi lokalizacjami projektowanych koszar. Jednym z nich jest prawdopodobnie omawiany plan Ekerta. Można zatem przypuszczać, że autorem planu, a w zasadzie kopii „Dużego Planu Kamieńca” jest sam projektant koszar – Stanisław Zawadzki, a plan Ekerta – jedną z trzech wykonanych przez niego kopii w 1782 r., pokazującą możliwą lokalizację przyszłych koszar²⁰.

2. Pomiędzy Kamiennym Zamkiem a Basztą Wodną (Smotrycką) zaznaczona jest brama. W tym miejscu znajdowała się trójnawowa Brama Stanisława Augusta²¹, zwana także Bramą Królewską. Aleksander Prusiewicz podaje, że została ona zbudowana w 1771, a zburzona w 1876 r.²² Gdyby rzeczywiście powstała w 1771 r., to na planach Schüllera, Ekerta oraz Mieleśczenkowa powinna mieć taki sam kształt. Tymczasem rysunki przedstawiające tę budowlę są zdecydowanie różne (ryc. 3). Jej kształt

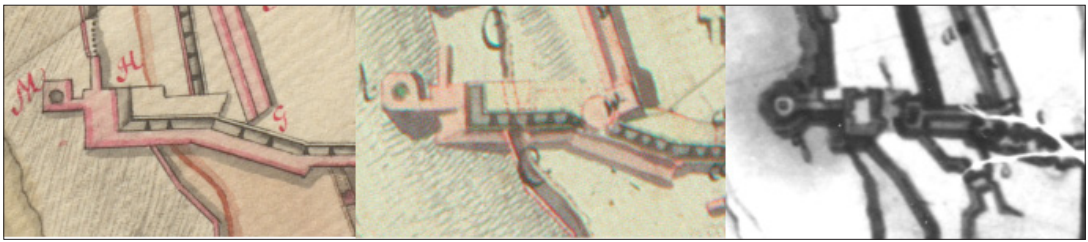
¹⁹ R. Mączyński, *Spór Hilarego Szpilowskiego ze Stanisławem Zawadzkiem o zasady sztuki architektonicznej przy wznoszeniu koszar w Kamieńcu Podolskim*, „Sztuka i Kultura”, 2, 2016, s. 168.

²⁰ Tamże.

²¹ <https://polona.pl/item/brama-stanislaw-augusta-w-kamieniu-podolskim,NTU40DUONQ/> (dostęp: 2 kwietnia 2020).

²² A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Kijów 1915, s. 99.

¹⁸ W Rosji 2/3 stopy były równe 1 arszynowi, a 3 arszyny stanowiły sążenie, 1 stopa = 0,3048 m.

Ryc. 3. Brama Królewska na planach od lewej: Ekerta, Schüllera i Mieleszczenkowa. Na ostatnim Brama Królewska ma inny kształt niż na dwóch wcześniejszych.

na planie Ekerta jest zbliżony do tegoż na planie Schüllera i inny niż u Mieleszczenkowa. Z kolei na tym ostatnim rysunek odpowiada widokowi bramy znajdującemu się w planie przebudowy kamienieckiego Zamku²³, który powstał w wyniku przeglądu murów twierdzy, przeprowadzonego w sierpniu i wrześniu 1791 r.²⁴

Na Bramie Stanisława Augusta znajdowała się tablica z napisem: OPTIMVS PRINCEPS IN PACE BELLO PROSPICIENS SECVRITATI PVBLICE MDCCLXXI²⁵. Z treści napisu wcale nie wynika, że tablica miała być umieszczona na przebudowanej bramie. Równie dobrze mogła być planowana w innym miejscu, na przykład na pobliskim, wyremontowanym po jego obsunięciu się w 1771 r. murze²⁶, w rejonie Baszty Burgrabskiej obecnie zwanej Różanką. Sugeruje to, że Brama Stanisława Augusta, w znanym z fotografii kształcie²⁷, mogła być zbudowana pomiędzy przeglądem twierdzy przez zespół inżynierów koronnych we wrześniu 1791 r., a początkiem wojny polsko-rosyjskiej w maju 1792 r.

3. Zarówno na planie Ekerta, jak i na planie Schüllera brak jest Baszty Kazama-

towej, która, jak podaje Prusiewicz, została wzniesiona 1667 r., a odrestaurowana w 1783 r.²⁸ Dodaje on, że informację tę zaczerpnął z zaginionej tablicy, której odpis posiadał²⁹. Baszta Kazamatowa nie jest uwidoczniiona ani na planie Ekerta, ani na planie Schüllera, natomiast znajduje się na planie Mieleszczenkowa (ryc. 4).

4. Na planie Ekerta zaznaczona jest Bateria św. Alojzego, na planie Schüllera zarówno Bateria św. Alojzego, jak i Bateria św. Mikołaja. Na planie Mieleszczenkowa pokazano obydwie te baterie, ale jako bardziej rozbudowane (ryc. 5).

5. Na planie Ekerta znajdująca się w Kamiennym Zamku Bateria Breszowa pokazana jest jako nasyp ziemny. Na planie Jana Schüllera jest ona zabezpieczona murem oporowym i wykonany został do niej podjazd (ryc. 6). Na „Dużym Planie Kamieńca Podolskiego” Bateria Breszowa pokazana jest jako budowla przeznaczona do remontu. Stary kształt znajduje się na karcie, a nowy na doklejonym, odginanym pasku.

6. Bardzo staranne wykonanie kopii planu Ekerta pozwala na rozpoznanie wielu szczegółów zabudowy miejskiej. Budynki i budowle oznaczone są kolorami czerwonym i brązowym. Czerwonym zaznaczono kościoły, ratusz, a także budowle obronne: baszty, bramy, mury. Stąd można domniemywać, że tym kolorem zaznaczono budynki i budowle murowane, natomiast na

²³ <https://polona.pl/item/planta-dolna-zamku-murowanego-w-kamiencu-podolskim-w-proieckie-ia-k-moze-bydz-tenze,MTC1MTY10D/A/0/#info:metadata> (dostęp: 2 kwietnia 2020).

²⁴ Ł. Cholewiński, *Twierdza Kamieniec Podolski*, s. 224, 228.

²⁵ Tamże, tłum.: „Najlepszy władca podczas pokoju zapewnia bezpieczeństwo na czas wojny, 1771”.

²⁶ A. Danilczyk, *Twierdza Kamieniec Podolski w okresie konfederacji barskiej (1768–1772)*, w: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy*, s. 423, 434, rys. 1.

²⁷ <https://polona.pl/item/brama-stanislawa-augusta-w-kamiencu-podolskim,NTU40DU0NQ/> (dostęp: 2 kwietnia 2020).

²⁸ A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski*, s. 74.

²⁹ Tamże, przyp. 243 i 244.

Ryc. 4. Plany: Ekerta, Schüllera i Mieleśczenkowa ukazujące otoczenie Rynku Ormiańskiego. Baszta Kazamatowa, zaznaczona czarnym kółkiem z kropką w środku, znajduje się tylko na planie Mieleśczenkowa.

Ryc. 5. Ziemne baterie usytuowane w południowo-wschodniej części miasta. Od lewej plan Ekerta, na którym zaznaczono tylko jedną baterię, następnie plan Schüllera, na którym zaznaczono dwie baterie oraz plan Mieleśczenkowa, z dwiema bateriami, ale już rozbudowanymi. Od lewej są to Bateria św. Alojzego i Bateria św. Mikołaja.

Ryc. 6. Bateria Breszowa, po lewej na planie Ekerta – widoczna jest niezabezpieczona skarpa, w środku na planie Schüllera oraz na planie Mieleśczenkowa po prawej widać, że bateria została zabezpieczona murem oporowym przed obsypywaniem się gruntu.

Ryc. 7. Zabudowa Rynku Polskiego od lewej na planach: Ekerta, Schüllera i Mieleszczenkowa. Układ budowlany w centrum Rynku na planie Ekerta jest bliższy układowi na planie Mieleszczenkowa niż na planie Schüllera. Możliwe, że część zabudowań drewnianych została usunięta z Rynku Polskiego ze względu na możliwość ich zapalenia trakcie ewentualnego bombardowania twierdzy.

brązowo drewniane. Na terenie wyspy, na której usytuowane jest miasto, zaznaczono 465 budynków i budowli drewnianych oraz 120 murowanych. Nie były liczone budowle obronne, jak barbakany, bramy i baszty oraz mury obronne. Na terenie doliny Smotrycza w obrębie chronionym zespołem Bramy Polskiej i Bramy Ruskiej znajdują się 122 budynki i budowle drewniane i tylko cztery murowane. Czyli w drugiej połowie XVIII w. w Kamieńcu Podolskim znacząco przeważały budynki drewniane. Było ich cztery i pół raza więcej niż murowanych. Bardzo zbliżoną liczbę budynków i budowli pokazano na planie Schüllera, choć na samym Ryнку Polskim przybyło osiem budowli drewnianych (rys. 7). Na planie Mieleszczenkowa budowle zaznaczone są w sposób schematyczny. Ich układ w rejonie Rynku Polskiego jest bardziej zbliżony do pokazanego na planie Ekerta, niż na planie Schüllera. Nie można wykluczyć, że w trakcie wykonywania kopii planu Ekerta uaktualniono zabudowę rynku, względnie drewnie budowle, grożące pożarem w przypadku bombardowania twierdzy, zostały usunięte.

Przyczyny opracowania planu Ekerta

Przyczyn, dla których sporządzono plan Ekerta – czy też plan Schüllera oraz wersję roboczą obu, czyli „Duży plan Kamieńca Podolskiego” – możemy się tylko

domyślać. Powstał prawdopodobnie po katastrofie budowlanej, która miała miejsce w 1771 r. Nie zachowały się rysunki wcześniej wykonywanych remontów fortyfikacji kamiennej twierdzy, więc być może nie zostały sporządzone. Z zachowanych, niepisanych źródeł wiadomo, że pomiędzy 1764 a 1771 r. w Kamieńcu Podolskim wyremontowano Bramę Polską³⁰ i Most Turecki³¹. Możliwe, że wspomniana katastrofa budowlana skłoniła króla Stanisława Augusta i Departament Wojskowy do całościowego spojrzenia na problem utrzymania fortyfikacji. Nie ma bowiem możliwości zaplanowania wydatków bez szczegółowego planu, z którego ma wynikać stan oraz pilność remontów fortyfikacji.

Wnioski

Z powyższych analiz wynika, że z trzech porównywanych planów, plan Ekerta pokazuje najwcześniejsze stadium rozbudowy umocnień kamiennej. Został on

³⁰ Z okazji przeprowadzonego remontu Bramy Polskiej w 1765 r. wybito brązowy medal, L. Opyrchał, U. Opyrchał, *Medale ilustrujące historię Kamieńca Podolskiego*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 2018, 1 (389), s. 6–15, zwł. s. 13; także: Dr Antoni J. [A.J. Rolle], *Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich*, t. 2: *Kamieniec nad Smotryczem*, Warszawa 1880, s. 17.

³¹ Tablica pamiątkowa wmurowana po południowej stronie Mostu Tureckiego, na której umieszczono rok 1766, P. Rabiej, *Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie*, t. 4: *Kamieniec Podolski*, red. W. Drelicharz, Kraków 2009, poz. 38, s. 67–68.

wykonany przed planem Schüllera, czyli przed 1773 r. Natomiast koszary kamienieckie zostały dorysowane w 1782 r. w pierwotnie projektowanym kształcie i pokazują jedną z rozważanych lokalizacji. Wskazuje to, że rzeczywistym autorem lub też kopistą planu Ekerta mógł być Stanisław Zawadzki.

Plan Ekerta nie może świadczyć o tym, w jakim stanie twierdza została przekazana Rosjanom w czasie drugiego rozbioru

Rzeczypospolitej. Dokumentuje to dopiero plan Dementija Mieleśczenkowa z 1797 r. Bez szczegółowej analizy tego ostatniego nie będzie możliwe pełne poznanie zakresu remontu fortyfikacji wykonanych w czasie Sejmu Wielkiego przez Józefa Orłowskiego³². Niestety nie jest możliwe wykonanie takiej analizy na podstawie czarno-białej fotografii planu o niewielkiej rozdzielczości. ■

Bibliografia

- Antoni J. [Rolle A.J.], *Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich*, t. 2: *Kamieniec nad Smotryczem*, Warszawa 1880.
- Bochenek R.H., *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa 1980.
- Cholewiński Ł., *Twierdza Kamieniec Podolski w latach 1788–1793*, w: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. 2, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018, s. 219–258.
- Danilczyk A., *Twierdza Kamieniec Podolski w okresie konfederacji barskiej (1768–1772)*, w: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. 2, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018, s. 421–436.
- Fenna D., *Jednostki miar. Leksykon*, Warszawa 2004.
- Gdański J. i in., *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794. Spisy, cz. 4: Formacje Targowicy, szkolnictwo wojskowe, varia, uzupełnienia*, Kraków 2003.
- Kosk H.P., *Generalicja polska. Popularny słownik biograficzny*, t. 2, Pruszków 2001.
- Król-Mazur R., *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, Kraków 2008.
- Król-Mazur R., *Prace fortyfikacyjne i remontowe w Kamieńcu Podolskim w pierwszej połowie XVIII wieku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 8 (59), 2007, 4 (219), s. 5–22.
- Łoza S., *Architektura i budownictwo w Polsce*, Warszawa 1954.
- Machynia M., Szrednicki Cz., *Oficerowie wojska koronnego 1777–1794. Spisy, cz. 2: Artyleria i wojska inżynieryjne*, Kraków 1999.
- Malinowska I., *Stanisław Zawadzki 1743–1806*, Warszawa 1953.
- Mączyński R., *Spór Hilarego Szpilowskiego ze Stanisławem Zawadzkiem o zasady sztuki architektonicznej przy wznoszeniu koszar w Kamieńcu Podolskim*, „Sztuka i Kultura”, 2, 2016, s. 145–278.
- Nowak T., *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 19, 1973, s. 140–186.
- Opyrchał L., Opyrchał U., *Medale ilustrujące historię Kamieńca Podolskiego*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 2018, 1 (389), s. 6–15.
- Opyrchał L., *Rękopiśmienne plany i ryciny twierdzy Kamieniec Podolski*, Warszawa 2019.
- Prusiewicz A., *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Kijów 1915.
- Rabiej P., *Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie*, t. 4: *Kamieniec Podolski*, red. W. Drelicharz, Kraków 2009.
- Wiraszka M., *Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2008.
- Пламеницька О., *Castrum Camenecensis. Фортцея Кам'янець, Кам'янець-Подільський* 2012. ■

³² Józef Orłowski herbu Chomątko, urodzony w 1742 r., zmarł w 1808. Generał-lejtnant wojsk koronnych. Absolwent korpusu kadetów. Na koszt króla Stanisława Augusta Poniatowskiego wysłany do Paryża na studia wojskowo-inżynieryjne, które ukończył w 1744 r. Od 1789 r. komendant twierdzy kamienieckiej. Znacząco przyczynił się do jej wzmocnienia. Po przekazaniu dowództwa twierdzy Żłotnickiemu, 3 stycznia 1793 r. zabrał plany Kamieńca Podolskiego do Grodna, gdzie zapewne chciał je zwrócić królowi. Wziął czynny udział w insurekcji kościuszkowskiej, H.P. Kosk, *Generalicja polska. Popularny słownik biograficzny*, t. 2, Pruszków 2001, s. 65; T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria*, s. 151–154.

The 1793 plan of Kameneć Podolskiy kept in the Russian State Military-Historical Archives in Moscow

Summary

Kameneć Podolskiy was one of the most important fortresses of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Its fortifications were extended until the second partition of the Commonwealth in 1793. The presented plan by Eckert dates from the period when Russia took over the fortress. An unknown Russian engineer made it based on a plan in possession of a Polish lieutenant, Józef Ekert, who went into Tsarist service after the second partition. The plan is kept in the Russian State Military-Historical Archives in Moscow (fond 349, opis' 17, delo 597). In the article, the authors give the dimensions of the plan and the calculation of the scale in which it was drawn (the plan: c. 1:2650; sections: 1:1720). This is supplemented by the Russian-language inscriptions together with a legend appearing on

the plan and their translation. Based on a comparative analysis of Ekert's plan with the plans of Jan Schüller made in 1773 and Dementiy Meleshchenkov of 1797, the authors concluded that Ekert's plan shows the original, unrealised version of the Kameneć barracks, the reconstruction of the Royal Gate located at the Kameneć Castle, the location of the Casemate Tower, which was built after 1773, the shape of the reconstructed St Aloysius and St Nicholas Batteries, as well as the Breslov Battery located in the castle. Based on the colours used to mark the buildings and structures on the plan, red for bricked and brown for wooden, it was found that only 20.5 per cent of the buildings were made of brick, and they surrounded the Polish Market area. ■

dr hab. inż. Leszek Opyrchal – profesor Wojskowej Akademii Technicznej, absolwent astronomii na wydziale Matematyczno-Fizycznym Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz budownictwa wodnego i sanitarnego Politechniki Krakowskiej. Zafascynowanie budowlami obronnymi Kamieńca Podolskiego, a zwłaszcza systemem piętrzenia wody rzeki Smotrycz w celach obronnych; skierowało go w stronę bardziej szczegółowych badań nad dawną kartografią tejsze twierdzy
(leszek.opyrchal@wat.edu.pl)

Leszek Opyrchal, PhD Eng. – professor at the Military University of Technology, an astronomy graduate at the Faculty of Mathematics and Physics at the Jagiellonian University and of the Faculty of Hydraulic and Sanitary Engineering at the Cracow University of Technology. His fascination with the defensive structures of Kameneć Podolskiy, and in particular with the system of damming up the water of the Smotrych river for defensive purposes, directed him towards more detailed research into the age-old cartography of this fortress
(leszek.opyrchal@wat.edu.pl)

Ruslan Nahnybida – absolwent archeologii Narodowego Uniwersytetu im. Iwana Ohijienki w Kamieńcu Podolskim. Pracownik naukowy Narodowego Rezerwatu Historyczno-Architektonicznego „Kamieniec”. Zajmuje się katalogowaniem zabytków budownictwa sakralnego, obronnego oraz cywilnego, a także mediewistyką Podola. Stypendysta niemiecko-ukraińskiej komisji historycznej w 2017 r.
(ruslan.koval82@ukr.net)

Ruslan Nahnybida – graduate in archaeology from the Kamianets-Podilski Ivan Ohiienko National University, researcher at the National Historical-Architectural Sanctuary 'Kam'ianets'. He is involved in cataloguing historical ecclesiastical, defensive, and civil structures, as well as medieval studies of Podolia. Scholarship holder of the German-Ukrainian Historical Commission in 2017
(ruslan.koval82@ukr.net)

Olga Płamienicka (1956–2022) – ukończyła Narodową Akademię Sztuk Pięknych i Architektury, której później była profesorem. W latach 2006–2007 dyrektor naukowy w Ministerstwie Rozwoju Regionalnego i Budownictwa Ukrainy, następnie (2014–2015) pełniła funkcję przewodniczącego i wiceprzewodniczący Rady Metodologiczno-Naukowej Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Ministerstwa Kultury Ukrainy

Olga Plamenitskaya (1956–2022) – graduated from the National Academy of Arts and Architecture, where she was later a professor. From 2006 to 2007, she was scientific director at the Ministry for Regional Development, Building and Housing of Ukraine, then (2014–2015) she served as chairperson and vice-chairperson of the Methodological and Scientific Council for the Protection of Cultural Heritage of the Ministry of Culture of Ukraine